

НОТАРІАТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Модернізаційні процеси в Російській імперії, які проходили в другій половині ХІХ століття відзначилися зміною суспільного та економічного життя населення. Серйозні зміни в економічному житті зумовили необхідність перетворень в усій державній системі.

Значний вплив модернізаційні процеси здійснили на збільшення ролі та кількості інтелігенції. Попит на освічених людей, зокрема на Півдні, стимулював розвиток освітньої сфери. Важливу роль після затвердження «Положення про нотаріальну частину» (1866 р.) відігравали нотаріуси, які були не лише освіченими, а й повинні були виконати ряд вимог для того, щоб мати можливість займатися нотаріальною діяльністю.

Вимоги, яких повинен був дотриматися нотаріус перед складанням присяги на засіданні окружного суду стосувалися різних сфер життя нотаріуса. Зокрема, дана особа повинна бути російським підданним, який досяг 21-річного віку, обов'язковим було внесення застави також особа, яка претендувала на зайняття посади нотаріуса мала пройти перевірку на предмет вміння правильно викладати нотаріальні акти, знання форм нотаріального провадження, цивільних законів і різних статутів, необхідних для вчинення нотаріальних дій.

Модернізаційні процеси Російської імперії другої половини ХІХ століття призвели до здійснення реформ, які позитивно вплинули на активний розвиток міст, зокрема на Півдні України, до підняття престижу розумової праці та збільшення кількості нотаріальних установ і ролі нотаріату в приватних та державних справах.

Ключові слова: *нотаріус; модернізаційні процеси; нотаріальні контори; Російська імперія.*

Модернизационные процессы в Российской империи, которые проходили во второй половине XIX века отличились изменением общественной и экономической жизни населения. Серьезные изменения в экономической жизни обусловили необходимость преобразований во всей государственной системе.

Значительное влияние модернизационные процессы осуществили на увеличение роли и количества интеллигенции. Спрос на образованных людей, в частности на юге, стимулировал развитие образовательной сферы. Важную роль после утверждения «Положения о нотариальной части» (1866) играли нотариусы, которые были не только образованными, но и должны были выполнить ряд требований для того, чтобы иметь возможность заниматься нотариальной деятельностью.

Требования, которые должен был соблюсти нотариус перед принятием присяги на заседании окружного суда касались различных сфер жизни нотариуса. В частности, данное лицо должно было быть российским подданным, достигшим 21-летнего возраста, обязательным было внесение залога, также человек, претендовавший на занятие должности нотариуса, должен пройти проверку на предмет умения правильно излагать нотариальные акты, знание форм нотариального производства, гражданских законов и различных уставов, необходимых для совершения нотариальных действий.

Модернизационные процессы Российской империи второй половины XIX века привели к осуществлению реформ, которые положительно повлияли на активное развитие городов, в частности на Юге Украины, к поднятию престижа умственного труда и увеличению количества нотариальных учреждений и роли нотариата в частных и государственных делах.

Ключевые слова: *нотариус; модернизационные процессы; нотариальные конторы; Российская империя.*

Modernization processes in Russian Empire, which took place in the second half of the nineteenth century, were distinguished by changing of social and economic life. The main changes in economic life stipulated the necessity of changes in the whole state system. Therefore during 60–70 years series of administrative and political reforms were conducted. They covered the basic components of life of the empire (provincial, judicial, military, educational, censorial, etc.).

Modernization processes made a great impact on the increase of the number and significance of intellectuals. The demand for educated people, particularly in the South, stimulated the development of the educational sector. After the approval of the «Regulations of notarial part» (1866) notaries became very important for society because they were not only educated persons, but also had to fulfill a number of requirements in order to be able to engage in notary.

Before taking the oath at a session of the District Court the notary had to comply with some requirements which related to various spheres of notary's life. In particular, the person has to be a Russian citizen who is elder than 21. Also security deposit was compulsory. It was intended to provide compensation for damages caused by the notary professional activities. A special test was conducted by the head of the District Court, a senior notary and the prosecutor. During this test a person who claimed to occupy the position of the notary had to be tested in terms of the ability to expound notarial acts, knowledge of notarial proceedings' forms, civil laws and various statutes required for notarial work.

Modernization processes of Russian Empire in the second half of XIX century led to the reforms that positively influenced the next aspects: active development of cities, particularly in southern Ukraine, raising the prestige of intellectual work, increase of the number of notary institutions and strengthening of the notaries role in private and public affairs.

Key words: notary; modernization processes; notaries; Russian Empire.

Вивчаючи історію Півдня України другої половини XIX – початку XX ст., не можна обійтись без дослідження особливостей розвитку модернізаційних процесів в регіоні. Адже визначення основних факторів світового та національного досвіду модернізації є важливим завданням сучасної історичної науки.

Серед українських дослідників, що займаються процесами модернізації слід виділити праці М. Маслова [8], де звертається увага на формування індустріальної цивілізації; роботи О. Крупенко [6] та В. Костантінової [4], які досліджують соціодемографічні та соціокультурні аспекти проблеми, а також Т. Водотику [1], в статті якої розглядаються особливості міграційних і модернізаційних процесів за даними Першого загального перепису Російської імперії 1897 р. Проте вплив інституту нотаріату на модернізаційні процеси вивчено недостатньо.

Метою нашої статті є спроба визначити роль нотаріату в модернізаційних процесах на Півдні України.

Теорія модернізації розглядає основний зміст нової епохи як поступовий і нерівномірний перехід окремих країн і культур від традиційного, аграрного, орієнтованого на незмінність суспільства до суспільства сучасного типу – торгово-промислового, індустріального, міського й індивідуалістського, що сповідує ідею постійного розвитку. Модернізація розглядається як сукупність процесів індустріалізації, секуляризації, бюрократизації, урбанізації, зростання просторової і соціальної мобільності, тобто процесів, які ведуть до формування «відкритого» суспільства [6, с. 64].

Модернізація завжди виступає певним дієвим засобом для вирішення назрілих суспільних проблем. Модернізаційні процеси 60–70-х рр. XIX ст., що здійснювалися в Російській імперії, куди входила і Південна Україна, були моделлю наздоганяючої модернізації. Для неї притаманні ініціювання реформ «згори», вибіркове запозичення світових досягнень, пріоритет-

ний розвиток окремих галузей, збереження багатокладності в економічній сфері, поглиблення суспільних протиріч та посилення соціального напруження. Але незважаючи на все вказане, модернізація загалом носила позитивний характер для економіки: формувалася нестационарна приватна власність на землю, встановлювався ринок робочої сили, стимулювався розвиток підприємництва, розширювалися сфери функціонування ринкових відносин, створювалися передумови для становлення громадянського суспільства.

Одним із найбільш прогресивних регіонів, щодо модернізаційних процесів був Південь України, де дуже активно розвивалися міста – рушії цивілізаційного поступу.

У містах Наддніпрянської України, що територіально входила до складу Російської імперії на січень 1897 р. проживало 2,85 млн осіб. За рівнем урбанізації регіони виглядали так: Правобережжя – 9,56 %, Лівобережжя – 11,48 %, Південь – 17,76 %. Південний регіон випереджав середній рівень урбанізації у 1,4 рази, Лівобережжя займало середню позицію (93,5 % від середнього показника), Правобережжя суттєво відставало (на 21,2 %) від середніх показників. Найкращий потенціал для модернізації мав Південь, найгірший – Правобережжя. Цифри урбанізації перебували у безпосередній залежності від темпів модернізації [1, с. 128].

Найбільшими містами Півдня України були Одеса (380,5 тис.), Катеринослав (112,8 тис.), Миколаїв (92,0 тис.). В Одесі мешкало 38,02% населення всіх великих міст і 13,67 % усієї міської людності Наддніпрянщини, а також 33,19 % усього Півдня України. Одеса визначала поступ урбанізації та модернізації регіону, обійнявши, утім, не індустріальне, а транспортне й комерційно-фінансове лідерство.

На Півдні Одеса перевищувала друге місто – Катеринослав – у 3,4 рази, на Лівобережжі Харків пере-

вищував Кременчук у 2,8 рази, а Київ з його 247,7 тис. мешканців виглядав справжнім мегаполісом у порівнянні з 66 тис. Житомира (друге місто Правобережжя за кількістю населення), перебільшуючи його у 3,8 рази [1, с. 129].

Проте за порівняно високою урбанізацією та позитивом станового складу криються суттєві невідповідності якісним критеріям модернізації. По-перше, із губерній суттєво перевищувала середньо-український показник лише Херсонська – 28,65 % (більше у 2,3 рази проти 12,42%).

Модернізаційні перетворення потребували збільшення ринку висококваліфікованих спеціалістів, що ще раз підтверджує тісний зв'язок між господарством і соціумом. Це стосувалося абсолютно всіх країн, але не однаковою мірою [6, с. 64].

Модернізаційні процеси в Україні супроводжувалися швидким зростанням інтелігенції. Прискорене просування Півдня шляхом модернізації обіцяло інтенсивніше, ніж у інших регіонах, зростання чисельності її представників. У XIX ст. інтелігентами називали освічених осіб, які фахово займалися розумовою діяльністю. До інтелігенції належать творці культурних та духовних цінностей – науковці, вчителі, журналісти, письменники, художники, юристи, нотаріуси, лікарі, священики. Індустріалізація виробництва, запровадження машин, нових виробничих технологій потребували освічених кадрів – інженерів, техніків, технологів. Попит на освічених людей стимулює розвиток освітньої сфери. Ускладнення виробничих процесів було тісно пов'язане зі станом науки, розвитком фундаментальних природничих і прикладних технічних дисциплін.

Як і інші суспільні групи регіону, інтелігенція була багатонаціональною. Загальні обставини тодішнього життя привели до того, що в ній переважали росіяни. Вони становили основу адміністративного апарату, більшість з них була серед лікарів, викладачів вузів і спеціальних навчальних закладів, юристів, журналістів, акторів, інженерів, офіцерів [12].

Українців у середовищі інтелігенції Півдня було порівняно мало. Серед 127 тис. осіб, які згідно з даними перепису 1897 р. були пов'язані з розумовою працею, українців було менше третини. Зосереджені вони були, головним чином, на Лівобережжі (понад 40 %), а решта – приблизно по 20 % на Півдні і Правобережжі [5, с. 58].

В останні десятиліття XIX – на початку XX ст., в умовах прискореної модернізації, серед українців піднявся престиж розумової праці і бажання стати вчителями, лікарями, юристами, нотаріусами, агрономами, ветеринарами. Викликано це було, серед усього іншого, небажанням ділити господарство між спадкоємцями. В цих умовах батьки прагнули віддати молодших синів на навчання до вищих і середніх навчальних закладів, щоб забезпечити їх надійними засобами існування поза сільським господарством [12].

У добу модернізації відбувається «демократизація» джерел поповнення людей інтелектуальної праці. Демократичні шкільні та університетські установи доби «великих реформ» відчиняли двері учбових закладів усіх рівнів для вихідців з нижчих станів су-

спільства – міщан, селян, солдатів, різночинців. Найбільшу кількість випускників вітчизняних університетів становили вихідці з духовенства, дворянства, поряд з ними право на освіту отримали діти селян і міщан.

Серед інтелігенції, яка суттєво впливала на модернізаційні процеси ми виділяємо юристів, а особливо нотаріусів. Саме вони вносили поняття «законності» під час переходу до індустріального суспільства. Нотаріуси виконували нотаріальне затвердження документів звичайного життя людей, наприклад, купівлю-продаж рухомого і нерухомого майна, заповіти, розподіл майна між нащадками, введення у право володіння майном, землею і т. д. [7, с. 124].

У 1864 р. в Російській імперії була почата судова реформа. На відміну від існуючих станових закритого типу судів вводився однотипний позастановий, відкритий, незалежний суд за участю присяжних суддів, захисту (адвокат) і обвинувачення (прокурор).

В Україні з великим запізненням (наприкінці 80-х рр. XIX ст.) було утворено три судові палати: Київську, Харківську та Одеську. Вироки, що виносилися без участі присяжних, могли бути оскаржені у судових палатах. Касаційні функції виконував сенат. З усіх реформ 60–70 рр. XIX ст. судова реформа була найбільш демократичною.

14 квітня 1866 р. Олександром II було затверджено «Положення про нотаріальну частину». В основу проекту були покладені нотаріальні положення трьох держав: Франції від 16 березня 1807 р., Австрії від 21 травня 1855 р. і Баварії від 1861 р. [3, с. 146].

«Положенням» було визначено, що нотаріуси вважаються державними службовцями, але не мають прав на чини та пенсію за цим званням. Плата їм призначалася відрядна, за виконання конкретних актів згідно із встановленими офіційними розцінками. Призначення відбувалося за рішеннями окружних судів і судових палат. Були закріплені обов'язкові часи присутності в конторах та зобов'язання неодмінно залишати відповідального заступника в разі відпустки [2, с. 24].

27 червня 1867 р. були затверджені «Правила про порядок введення в дію Положення про нотаріальну частину» і «Тимчасова такса для винагороди нотаріусів та осіб, які їх заміщають». Згідно з пунктом 1 Правил, «Положення про нотаріальну частину» вводилося в дію поступово в тих місцевостях, де були відкриті реформовані суди.

Так, на Півдні України «Положення про нотаріальну частину» вводилося з 1 вересня 1868 р. в округах Одеського окружного суду, Катеринославського та Херсонського – 30 квітня 1869 р. З введенням «Положення» 1866 р. всі колишні нотаріуси та маклери, крім біржових нотаріусів і маклерів, гоф-маклерів, корабельних маклерів, маклерів морського страхування і ремісничих управ в Санкт-Петербурзі, Москві та Одесі припиняли свою діяльність.

Нотаріуси в силу закону підпорядковувалися наказам окружних судів, що регулював правила внутрішнього розпорядку та діловодства в державних нотаріальних конторах, порядок звітності нотаріуса, його відносини з посадовими особами суду. Це було вказано в «Правилах про порядок введення в дію Положення про нотаріальну частину».

Нотаріус призначався державною владою, був державним службовцем. Він користувався всіма правами і перевагами секретаря окружного суду. Винагороду нотаріусу призначав міністр юстиції До претендента на посаду нотаріуса за «Положенням про нотаріальну частину» (це була державна служба, нотаріус вважався службовцем VIII-го класу, хоча і без права на пенсію) і організації його контори пред'являлися певні вимоги.

По-перше, кількість нотаріусів у кожному регіоні обмежувалася спеціальним розкладом, укладеним Міністерством юстиції і погодженим із Міністерством фінансів та Міністерством внутрішніх справ, і тому треба було дочекатися вакансії. Про наявність вакансії оголошували в пресі. Далі спеціальна комісія, що складалася з голови окружного суду, старшого нотаріуса та окружного прокурора на конкурсних засадах проводили іспит з уміння претендентів правильно викладати акти, перевіряли знання діловодства і відповідних законів. Відібраний на посаду нотаріуса претендент повинен був внести для відкриття контори велику заставу. Це робилося заради того щоб, якщо до нотаріуса будуть пред'явлені майнові претензії внаслідок його неправильних дій, задовольнити їх можна було би не тільки за рахунок майна нотаріуса, але й за рахунок застави. Початкова застава для губернських міст сягала 6000 крб, і за кожен рік роботи відраховувалася з прибутку нотаріуса певна сума доти, доки сума застави не досягала 15000 крб [2, с. 24].

По-друге, майбутній нотаріус зобов'язаний був бути російським підданим, повнолітнім, не мати судимості та громадських стягнень, не займати ніяких інших державних і громадських посад. Існувало і обмеження щодо національного та віро-сповідального принципам: нотаріусами не могли бути, наприклад, євреї [14, с. 24], що не вписувалося в загальнодемократичний характер реформ.

Нотаріальна контора повинна була мати декілька друкарських машинок, касу і сейф, копіювальний прес, нотаріальні книги, бланки, штампи, повну збірку законів та наказів окружного суду. Також необхідно було зберігати в конторі комплекти фахових видань на зразок «Вестника права и нотариата», «Собрания узаконений и распоряжений правительства». В конторі, крім власника-нотаріуса, також працював персонал: діловод, касир, артільник, група писарчуків.

Розклад робочого дня контори погоджувався з окружним судом. Робочий день становив не менше 6 годин щодня, крім загальних «неприсутніх» днів.

Нотаріус не мав права піти у відпустку без дозволу голови окружного суду, а цей дозвіл отримував лише після того, як залишав замість себе заступника. При цьому власник контори повністю матеріально відповідав за всі дії своїх заступників та працівників. Про повернення з відпустки нотаріус повинен був негайно повідомити окружний суд, а в разі затримки він підлягав дисциплінарному покаранню за службову недбалість [2, с. 24; 9, с. 90–99].

«Положення про нотаріальну частину» 1866 р. створило дві нотаріальні інстанції – нижчу, в особі молодших нотаріусів, і вищу, в особі старших нотаріусів, що з нашої точки зору, заслуговує уваги. Кріпосницька частина, що стосувалася права власності та інших речових прав на нерухоме майно, перебувала у віданні старших нотаріусів, а всі інші нотаріальні дії здійснювалися молодшими нотаріусами [10, с. 39–41].

У «Положенні про нотаріальну частину» вперше в законодавчій формі було сформульовано і чітко закріплено базові принципи діяльності нотаріату, частина з яких такі, як поняття нотаріальної таємниці, нотаріального округу, дійшли до сьогоднішніх днів, а інші зазнали певних змін.

Були встановлені чіткі форми та правила складання нотаріальних актів. Відповідно до роз'яснення Сенату (Рішення № 27, 1887 р.), нотаріус зобов'язаний був судити про законність акту не тільки за зовнішніми ознаками, але і за внутрішнім змістом угоди, а також засвідчити, чи не спрямована вона проти закону [11, с. 7].

Обов'язок з виявлення законності укладеної угоди держава поклала безпосередньо на нотаріуса, який повинен був опитати осіб, які беруть участь в договорі, чи дійсно вони з доброї волі бажають його вчинити і розуміють сенс і значення того, що відбувається, переконавшись тим самим у правоздатності та вільної волі громадян [13, с. 101]. При цьому було закріплено два різних процеси для нотаріального посвідчення угод: двоступінчастий для угод з нерухомістю і більш простий для всіх інших дій.

Таким чином, модернізаційні процеси, розпочаті в Російській імперії мали значний вплив на Південь України. Особливо це проявилось в створенні інституту нотаріату. «Положення про нотаріальну частину», незважаючи на всі його недоліки, визначило місце нотаріату як органу публічної діяльності в системі судового відомства, але з незалежним колом діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Водотика Т. С. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними Першого загального перепису Російської імперії 1897 р. / Т. С. Водотика // Український історичний журнал. – 2013. – № 5. – С. 124–142.
2. Давиденко А. О. Історія виникнення нотаріату в Україні / А. О. Давиденко // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2010. – № 4. – С. 22–28.
3. Денисяк Н. М. Історія виникнення, розвиток та реформування інституту нотаріату в Україні / Н. М. Денисяк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – Серія : Юриспруденція. – 2013. – № 5. – С. 145–147.
4. Константинова В. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX століття) / В. Константинова. – Запоріжжя : ЗНТН, 2011. – 100 с.
5. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
6. Крупенко О.В. Модернізаційні процеси на українських землях у другій половині XIX – на поч. XX ст.: соціодемографічний аспект / О. В. Крупенко // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. – Ніжин : НДУ ім.

- М. Гоголя, 2012. – Випуск 70. Історико-культурні процеси Лівобережної України в загальноукраїнському контексті. – С. 63–70.
7. Левченко Л. Л. Купецтво Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.: огляд архівних фондів за темою дослідження / Л. Л. Левченко // Наукові праці. Національний університет «Кієво-Могилянська Академія». Миколаївська філія. – Т. 62. Випуск 49. – Миколаїв, 2006. – С. 119–127.
 8. Маслов М. П. Модернізаційні процеси в українській дрібній промисловості в умовах формування індустріальної цивілізації (друга половина XIX – перша третина XX століття) / М. П. Маслов // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». – 2013. – Випуск 49. – С. 34–38.
 9. Меркушкин Г. В. Становление и развитие российского нотариата // Г. В. Меркушкин // Вестник МГУ. – 2002. – №. 6. – С. 90–99.
 10. Олейнова О. Т. История становления законодательства о нотариате в России / О. Т. Олейнова. – М.: РГТЭУ, 2004. – 160 с.
 11. Скрипилев Е. А. История российского нотариата: протонотариат (институт подьячих), развитие до реформ Александра II, нотариат и судебная реформа 1864–1874 годов / Е. А. Скрипилев // Нотариальный вестник. – 1998. – № 9. – С. 3–9.
 12. Турченко Ф. Г. Південь України напередодні Першої світової війни / Ф. Г. Турченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/Npifznu/2004_17/17/turchenko.pdf.
 13. Фемелиди А. М. Русский нотариат. История и действующее Нотариальное положение 14 апреля 1866 г. / А. М. Фемелиди. – Спб. : Я. А. Канторовича, 1902. – 258 с.
 14. Черемных И. Г. Российский нотариат: прошлое, настоящее, будущее / И. Г. Черемных. – М. : ОКТЬ, 1999. – 240 с.

Рецензенти:

Котляр Ю. В., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

Міронова І. С., д-р іст. наук, професор.

(Чорноморський національний університет імені Петра Могили)

© Шевченко Н. В., 2016

Дата надходження статті до редколегії 24.10.2016